

Research Paper

Spatial analysis of urban riots in Tehran from 2009 to 2022

Zahra Pishgahi Fard¹, Arash Nasiri Zarghani^{*2}

1. Professor of Political Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran
2. PhD student in Political Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

PP: 377-396

Use your device to scan and read
the article online

Keywords: *social unrest, protest, urban riot, Spatial Diffusion Model, Tehran.*

Abstract

Urban riots are considered to be one of the most important influencing factors in disrupting public order and social security of citizens, which causes tension and crisis in the relations between the society and the government. It is obvious that urban riots are more important and sensitive in the capitals and political systems, using their executive arms, try to control the capital in the face of social-political chaos and unrest. In Iran, after the victory of the Islamic Revolution, there have been several urban riots, among which the riots of 2009, December 2017, November 2019 and the events of 2022 have a significant place. The noteworthy point is that each of these riots have had different spread patterns in the city, which the present research tries to answer this question with a descriptive-analytical approach based on spatial analysis, using library resources and with the help of Arc GIS tools. What were the patterns of urban riots in Tehran during the mentioned time periods? According to the results obtained from this research, it was revealed that mainly, the spread of urban riots in Tehran in 2009 was displacement, in 2017 it was contagious, in 2019 it was regional and in 2022 it was viral. The most important factors influencing the spread of these patterns are the nature and topic of the riots, as well as the widening of the flow of information and digital and cyber networks, which has affected many riots.

Citation: Pishgahi Fard, Z., Nasiri Zarghani, A. (2025). **Spatial analysis of urban riots in Tehran from 2009 to 2022.** *Geography (Regional Planning)*, 14 (57), 377-396.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2025.444539.4095

* **Corresponding author:** Arash Nasiri Zarghani, **Email:** a.nasiriz@ut.ac.ir

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The basis of urban life is institutionalized on the two bases of security and comfort, and in case of social insecurity, it overshadows the physical and psychological security of citizens. Security has a special place in contemporary society, and its lack is considered more psychologically and sociologically in the sense of urban insecurity. Therefore, the security of the city is one of the most important concerns of the governments to control the space under their rule, through which they can establish the political, social and economic interactions of the society in the geographical environment. Among the factors that disrupt the public order of cities, especially in the capitals, are the formation of urban gatherings and riots, which are started by various social groups, including workers, students, women, marginalized people, lower classes, etc.

Methodology

The current research is practical and qualitative. The method of collecting information is in the form of a library, for which articles, books and reliable electronic databases have been used. Also, reliable domestic and foreign news agencies have been used to investigate the events of urban riots. After collecting the required data and information, using Arc GIS software, the most important riots reported in the urban area of Tehran have been displayed and discussed. Therefore, due to the fact that the present research describes how and why the riots spread, the spatial analysis method has been used.

Results and Discussion

According to Hägerstrand's spatial diffusion theory, the main diffusion patterns in the 2009 riots were displacement diffusion, where protesters started their movement from the source of the diffusion and followed a path to a previously promised destination. The important point in the 2009 riots is the importance of the central squares of the city. Especially Islamic Revolution Square and Azadi Square, which are very important in terms of politics and identity. Due to the

importance of these public places, the main routes of unrest spread were the streets leading to the squares of the city center. In the riots of 2017, most of the gatherings and social unrest in Tehran took place in Azadi Streets and Islamic Revolution Streets. The places where the riots occurred were mostly located near each other, so considering the proximity and geographical distance of these areas, it can be concluded that the spread pattern of these riots was contiguity and contagion. In the riots of 2019 in many parts of Iran, riots and riots occurred in the marginal areas and outskirts of the cities, a clear example of which was in Tehran. According to the available sources, it can be concluded that the largest volume of unrest in Tehran was related to its surrounding areas. From this point of view, the most appropriate distribution model based on Hägerstrand's theory is regional distribution. The 2022 protests in Iran are among the Internet-based uprisings that we have witnessed in different countries of the world in the current century. By paying close attention to the way riots spread throughout Tehran, it will be clear that no pattern other than the pattern of viral spread can be considered in this field. In this way, different neighborhoods of Tehran were affected by riots and the resulting media wave in a viral and contagious manner due to the platform of social networks and cyber space. Among other points, the role of localities should be mentioned. Earlier and in the riots of the past years (especially in 2009), the squares had the most points for rioters, and in the next place, the streets leading to these squares were more important; But in 2022, due to various reasons, the neighborhoods were noticed by the rebels, and henceforth, they were considered as a platform for fighting in the turbulent days of this year.

Conclusion

Urban riots are among the most important social-political activities, which always cause the political system to be challenged and the social security of citizens to face problems. After the victory of the Islamic Revolution, several urban riots were created at different times, each of which had different natures, dimensions and angles to each other. According to the findings of the present research, it has been concluded that urban

riots in Tehran had different distribution patterns at each stage. In 2009, the riots were broadcast in the form of displacement, and several factors such as the existence of leadership in these riots, the absence of advanced network and internet streams (as in the following years) and also the political nature of this movement were effective in the pattern of its displacement. In fact, the topic and nature of the riots and the social class of its participants had an effective role in choosing the location of the gatherings. In 2009, the riots were political in nature, so gathering places were mostly in the city center and near political and identity squares such as Islamic Revolution Square and Azadi Square. In the events of December 2017, the pattern of riots was contiguous and contagion, as most reports showed that the riot points were

located near each other and at short distances. In the events of November 2019, the broadcast was regional; This means that the marginal areas, suburbs and the surrounding of Tehran city played a greater role in the process of urban riots and the economic and livelihood nature of these unrest caused the peripheral areas to become more important. In the riots of 2022, the spread of riots was also viral, and due to the widening of the cyber space and the role of networks among people, especially rioters, different neighborhoods of Tehran witnessed numerous riots in a spot and scattered manner. In fact, the most important factor after the nature and issue of urban riots, which has been influential in the type of dissemination patterns, is the widening of the flow of information and digital and cyber networks, which has affected many riots.

References

1. Adams, J. S. (1972). The Geography of Riots and Civil Disorders in the 1960s, *Economic Geography*, Vol. 48, No. 1, Contributions to an Understanding of Black America (Jan., 1972), pp. 24-42.
2. Ali Asghari, M. E. (2021). Investigating the Causes and Dimensions of Security of Social Unrest. *Journal of Crisis Management and Emergency Situations*, 13 (3), 125-153. [In Persian]
3. Asgari, M. (2020). An approach to social unrest in the Islamic Republic of Iran from the perspective of the Supreme Leader. *Quarterly Journal of Interdisciplinary Studies on Strategic Knowledge*, 10 (40), 279-318. [In Persian]
4. Barzegar, I. (2003). The theory of spread and reflection of the Islamic revolution. *Journal of Law and Policy Research*, 5 (8), 39-74. [In Persian].
5. Castells, M. (2022). *Networks of Outrage and Hope*, translated by Mojtaba Qolipour, 8th edition, Tehran: Markaz publication. [In Persian]
6. Gharsban Roozbahani, M. (2018). A review of the events and incidents of 2016 and an analysis of the riots in January. *Missionary Journal*, 226, 86-82. [In Persian]
7. Hafeznia, M. R., & Faraji, M. R. (2015). Spatial anonymity and the failure of political movements, a case study: the protest movements of the people of Bahrain after the destruction of the Pearl Square. *Geopolitics Quarterly*, 12(2), 1-23. [In Persian]
8. Hosseinpour, R., Rashidi, A. (2022). The protests of December 2017 from the point of view of network society theory. *Political Strategic Studies*, 10 (39), 109-140. [In Persian]
9. Kaviani Rad, M., & Azizi kaveh, A. (2011). The role of place identity in the emergence of political action, a case study: Tehran's Revolution Square and Street. *Journal of Applied Research in Geographical Sciences*, 17(20), 167-151. [In Persian]
10. Madani, S. (2020). *dead fire; A look at the protests of October 2019*, first edition, Tehran: Rahman Institute. [In Persian]
11. Nowrozpour, M. (2019). Analysis of political protests in January 2016. *Political Science Journal*, 14 (4), 185-220. [In Persian]
12. Orvati Movafagh, M. M., & Fathi, Y. (2021). Civil Protest, its Limits and Territory from the Perspective of the Laws of the Islamic Republic of Iran. *Quarterly Journal of Hamedan Police Science*, 8 (29), 37-45. [In Persian]
13. Panahi, M. H., & Gudarzi, A. (2012). social unrest; Its factors and process. *Order & Security Research Journal*, 6 (3), 1-30. [In Persian]
14. Rabbani, R. (2018). *Urban Sociology*, 6th edition, Tehran / Isfahan: Semt Publications and Isfahan University Publishing Institute. [In Persian]

15. Rabiei, M. (2022). Studying the impact of information and communication technology and income distribution on social unrest in Iran. *Economic Research Quarterly (Sustainable Growth and Development)*, 22 (1), 175-204. [In Persian]
16. Sabeti Monfared, A. (2010). The calendar of the eight months of holy defense, first edition, Tehran: Islamic Revolution Records Center. [In Persian]
17. Sadiq Sarvestani, R. (2000). Methodology of urban riots. *Law enforcement knowledge research*, 5, 9-23. [In Persian]
18. Safavi, S. Y., & Golkarmi, A. (2017). An introduction to Urban Political geography, second edition, Tehran: Publications of the Geographical Organization of the Armed Forces. [In Persian]
19. Shakoui, H. (2008). *Applied geography*, 7th edition, Mashhad: Behnasher. [In Persian]
20. Shakoui, H. (2013). *New Trends in Philosophy of Geography*, volume 1, 15th edition, Tehran: Gitashenasi Institute of Geography and Cartography. [In Persian]
21. Simiti, M. (2012). The Volatility of Urban riots. «The Volatility of Urban Riots» Hank Johnston, Seraphim Seferiades (eds.) *Violent Protest, Contentious Politics, and the Neoliberal State*, Burlington, Surrey: Ashgate Publishers, 2012, pp. 133-145.
22. Snyder, T. (2022). on tyranny: twenty lessons from the twentieth century, translated by Pejman Tehranian, 7th edition, Tehran: Nashr now Publications. [In Persian]
23. Statistical yearbook of Tehran province. (2022). *Land and climate*, Iran Statistics Center. [In Persian]
24. Taqavi Ramazani, F. (2020). Representation of Iran's January 2016 protests in BBC Persian media. *Journal of Media Management*, 47, 9-34. [In Persian]
25. Thörn, H., Mayer, M., & Thörn, C. (2016). Re-Thinking Urban Social Movements, 'Riots' and Uprisings: An Introduction, pp 3-55.
26. Vradis, A. (2011). *Writing Cities: Some Candid Questions on Researching and Writing About Urban Riots*. *Writing Cities Working Papers Volume 2*, pp 88-94.
1. BBC Persian, "At least 300 arrested in Saturday night protests", retrieved 31th December 2017. [In Persian].
2. BBC Persian, "Continuing unrest in Iran; Hassan Rouhani's televised speech did not calm the protesters either", retrieved on 1th January 2018. [In Persian].
3. BBC Persian, "Expanding the scope of protests in the third day of unrest in Iran", retrieved on 31th December 2017. [In Persian].
4. BBC Persian, "Protest rallies in different cities of Iran on the fifth night of protests", retrieved on 1th January 2018. [In Persian].
5. BBC Persian, "The demonstrations on the eighth day; The number of protesting cities is increasing every moment", retrieved 24th September 2022. [In Persian].
6. BBC Persian, "What do we know about Iran's protests?", retrieved 30th December 2017. [In Persian].
7. Euronews, "Night protests in Iranian cities", retrieved 30th December 2017. [In Persian].
8. Euronews, "The sixth day of protests against the death of Mehsa Amini; IRGC threatens protesters, death toll rises", retrieved 22th September 2022. [In Persian]
9. Fars News Agency, "A report on the limited gathering of Valiasr Street", retrieved on 21th September 2022. [In Persian]
10. Fars News Agency, "Destruction of capital's public property by rioters", retrieved 30th December 2017. [In Persian]
11. Fars News Agency, "Fars report on protest rally in Tehran", retrieved on 20th September 2022. [In Persian]
12. Fars News Agency, "Mass gathering of Tehran university students in memory of Mehsa Amini", retrieved on 19th September 2022. [In Persian]
13. Fars News Agency, "Report of the Fars reporter on the protest gathering on Hijab Street in Tehran", retrieved on 19th September 2022. [In Persian]
14. Fars News Agency, "Tehran is at peace / large presence of police force / normal and smooth traffic / arrest of one of the leaders of the rioters", retrieved on 1th January 2018. [In Persian]
15. Fars News Agency, "Tehran is in complete peace", retrieved on 24th September 2022. [In Persian]
16. Fars News Agency, "The 28 Safar march showed that protests should be expressed

Websites

avoiding any disturbances", retrieved 27th September 2022. [In Persian]

17. IRNA, "Report by IRNA reporters on organized chaos on 8th October in Tehran and some cities / Chaos with small teams in several parts of the city", retrieved on 8th October 2022. [In Persian]

18. Radio Farda, "Reactions to the fate of Mehsa Amini; Dozens of protesters gather in front of Kasra Hospital", retrieved on 16th September 2022. [In Persian]

19. Rajanews, "Tehran Governor: Last night's gatherings in Tehran are not the work of ordinary people", retrieved on 20th September 2022. [In Persian]

20. Student News Network (SNN), Student News Agency, "Tehran's uproar against the rioters", retrieved on 25th September 2022. [In Persian]

21. Voice of America (VOA), "Tenth day of protests begins in Iran as support for protesters expands abroad", retrieved 26th September 2022. [In Persian]

مقاله پژوهشی

تحلیل فضایی شورش‌های شهری تهران از ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱

زهره پیشگاهی‌فرد - استاد گروه جغرافیای سیاسی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران

آرش نصیری زرقانی* - دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
شورش‌های شهری را یکی از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در برهم زدن نظم عمومی و امنیت اجتماعی شهروندان به شمار می‌آورند که موجب می‌شود مناسبات جامعه و دولت دچار تنش و بحران گردد. بدیهی است که شورش‌های شهری، در پایتخت‌ها از اهمیت و حساسیت بیشتری برخوردارند و نظام‌های سیاسی با بهره‌گیری از بازوهای اجرایی خود، سعی در کنترل پایتخت در قبال آشوب‌ها و ناآرامی‌های سیاسی - اجتماعی دارند. در ایران پس از پیروزی انقلاب اسلامی، چندین شورش شهری رخ داده که از میان آن‌ها ناآرامی‌های سال ۱۳۸۸، دی‌ماه ۱۳۹۶، آبان‌ماه ۱۳۹۸ و وقایع سال ۱۴۰۱ جایگاه قابل ملاحظه‌ای دارند. نکته قابل توجه این است که هرکدام از این شورش‌ها دارای الگوهای پخش گوناگونی در سطح شهر بوده‌اند که پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی - تحلیلی مبتنی بر تحلیل فضایی، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و به کمک ابزار Arc GIS سعی دارد به این پرسش پاسخ دهد که الگوهای پخش شورش‌های شهری تهران در مقاطع زمانی موردنظر به چه نحوی بوده است؟ طبق نتایج به دست آمده از این پژوهش، مبرهن گردید که به‌طور عمده، پخش شورش‌های شهری تهران در سال ۱۳۸۸ به‌صورت جابجایی، در سال ۱۳۹۶ به‌صورت مجاورتی، در سال ۱۳۹۸ به‌صورت ناحیه‌ای و در سال ۱۴۰۱ به‌صورت ویروسی بوده است. مهم‌ترین عواملی که در نوع پخش این الگوها تأثیرگذار است، ماهیت و موضوع شورش‌ها و همچنین گسترده‌تر شدن جریان اطلاعات و شبکه‌های دیجیتالی و سایبری می‌باشد که بسیاری از شورش‌ها را تحت‌تأثیر خود قرار داده است.	شماره صفحات: ۳۷۷-۳۹۶ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید واژه‌های کلیدی: ناآرامی، اعتراض، شورش شهری، الگوی پخش، تهران.

استناد: پیشگاهی‌فرد، زهره و نصیری زرقانی، آرش (۱۴۰۳). تحلیل فضایی شورش‌های شهری تهران از ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱. فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۴ (۵۷)، ۳۷۷-۳۹۶

DOI: 10.22034/JGEOQ.2025.444539.4095

مقدمه

اساس زندگی شهری بر دو پایه امنیت و آسایش نهاده شده و چنانچه ناامنی‌های اجتماعی رخ دهد، امنیت فیزیکی و روانی شهروندان تحت‌الشعاع قرار می‌گیرد. امنیت جایگاه ویژه‌ای در جامعه معاصر دارد و فقدان آن از لحاظ روان‌شناختی و جامعه‌شناختی بیشتر در معنای ناامنی شهری مورد توجه قرار می‌گیرد. لذا امنیت شهر یکی از مهم‌ترین دغدغه دولت‌ها در جهت کنترل فضای تحت حاکمیت خود می‌باشد تا از طریق آن بتوانند تعاملات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه را در محیط جغرافیایی برقرار سازند. از جمله عوامل برهم‌زننده نظم عمومی شهرها به‌ویژه در پایتخت‌ها، شکل‌گیری اجتماعات و شورش‌های شهری است که توسط گروه‌های مختلف اجتماعی از قبیل کارگران، دانشجویان، زنان، حاشیه‌نشینان، طبقات فرودست و... آغاز شده و از این طریق، گروه‌های مذکور مطالبات خود را دنبال می‌کنند.

در طول دوران معاصر، شورش‌های شهری متعددی در ایران به وقوع پیوسته که عوامل مختلف سیاسی، اجتماعی - فرهنگی و اقتصادی سبب شکل‌گیری آن‌ها بوده است. با توجه به عامل شکل‌گیری شورش‌های شهری، گروه‌ها و اقشار مختلف در عرصه شهرها نقش‌آفرینی کرده‌اند که مرکز اصلی این‌گونه جنبش‌ها در تهران به‌عنوان پایتخت سیاسی ایران نمونه یافته است. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، چندین شورش شهری در تهران به وقوع پیوسته که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به سال‌های ۱۳۶۰، ۱۳۷۸، ۱۳۸۸، ۱۳۹۶، ۱۳۹۸ و ۱۴۰۱ اشاره کرد.

در این پژوهش آنچه که مورد توجه قرار گرفته، الگوهای پخش شورش‌های شهری می‌باشد که گمان می‌رود در مقاطع زمانی مختلف و با توجه به علل گوناگون، این الگوهای پخش از تنوع و ویژگی‌های منحصر به فردی برخوردار بوده‌اند. از آنجاکه تاکنون پژوهشی در این زمینه به رشته تحریر درنیامده است، بنابراین تحقیق حاضر این سؤال را مطرح می‌کند که الگوهای پخش شورش‌های شهری تهران در مقاطع مختلف به چه نحوی بوده است؟ مفروض چنین می‌باشد که با توجه به شرایط اجتماعی و ماهیت اعتراضات و همچنین تأثیرات ناشی از جامعه شبکه‌ای، الگوهای پخش شورش‌ها قبل و بعد از رشد و همه‌گیری شبکه‌های اجتماعی متفاوت بوده است. به این صورت که برای مثال در سال ۱۳۸۸ که هنوز ابزارهای ارتباطی به شبکه‌های اجتماعی مجهز نبود و همچنین با توجه به ماهیت سیاسی و وجود رهبر در این جریان، الگوهای پخش عمدتاً جابجایی بوده اما پس از شورش‌های دی‌ماه ۱۳۹۶ تاکنون که فضای سایبری رشد خیره‌کننده‌ای داشته، الگوهای پخش شورش‌های بی‌رهبر، تحت تأثیر فضای دیجیتال و رشد شبکه‌ها، عمدتاً سرایتی و نیز ویروسی بوده‌اند.

روش تحقیق

تحقیق حاضر از نظر کیفیت، کاربردی و از نظر نوع، کیفی می‌باشد. شیوه گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای بوده که برای این منظور از مقالات، کتب و پایگاه‌های الکترونیکی معتبر استفاده شده است. از آنجا که بخش قابل‌توجهی از این پژوهش به علت وقایع رخ داده در فضای شهری در ایام ناآرامی‌ها، به شیوه رویدادنگاری می‌باشد، ناگزیر از خبرگزاری‌های معتبر داخلی و خارجی نیز بهره گرفته شده است. پس از گردآوری داده‌ها و اطلاعات موردنیاز، با استفاده از نرم‌افزار Arc GIS مهم‌ترین شورش‌های گزارش‌شده در پهنه شهری تهران به نمایش درآمده و مورد بحث قرار گرفته‌اند. لذا به این دلیل که در پژوهش حاضر به توصیف چگونگی و چرایی پراکندگی شورش‌ها پرداخته می‌شود، از روش تحلیل فضایی کمک گرفته شده است.

چارچوب مفهومی

ناآرامی اجتماعی

ناآرامی را به‌عنوان یک شکاف بین دولت و جامعه می‌توان تعریف کرد که این ناآرامی باعث بی‌ثباتی سیاسی در جامعه می‌شود. ناآرامی پدیده‌ای است که زائیده مسائلی همچون تظاهرات خشونت‌آمیز، خیزش‌های اجتماعی، ناکامی و بن‌بست سیاسی است. بحران‌ها و تحولات اجتماعی، یکی از چالش‌ها و دغدغه‌های جدی پیش روی حکومت‌ها است. عوامل متعددی از جمله افزایش دامنه ناکامی‌ها، فزونی فاصله طبقاتی، فقر مالی، گسل‌های اجتماعی، اختلافات قومی و مذهبی و سیاسی و دیگر عوامل، به بروز ناآرامی‌ها و اعتراضات متعددی در جوامع منجر می‌شود (ربیعی، ۱۴۰۱: ۱۷۷). نمی‌توان مرز دقیقی بین ناآرامی‌های اجتماعی با

سیاسی قائل شد؛ چراکه به دلایل تاریخی - فرهنگی ناشی از بزرگی و قدرت دولت، تمامی پدیده‌ها و مشکلات به ناکارآمدی دولت نسبت داده می‌شود. به منظور تدقیق مفهوم ناآرامی‌های اجتماعی و روشن شدن تمایز آن با ناآرامی‌های سیاسی، ضمن اشاره به این مطلب که می‌توان تدریجی بودن، محلی و منطقه‌ای بودن، غیرسیاسی بودن (ابتدا به ساکن متوجه حاکمیت نبودن) را از جمله ویژگی‌های ناآرامی‌های اجتماعی دانست. نکته مهم آن است که این نوع ناآرامی‌ها بستری برای سواری گرفتن گروه‌ها و سازمان‌های مخالف نظام می‌شوند. دیگر خصیصه این نوع ناآرامی‌ها آن است که چون این ناآرامی‌ها از ابتدا در زاویه نگاه ساختارهای قدرت و حاکمیتی نیست، غفلت نظام سیاسی درمورد آن‌ها فراوان مشاهده می‌شود. گفتنی است برخی ناآرامی‌های اجتماعی، سیاسی شده و بعضی دیگر سیاسی نمی‌شوند (عسگری، ۱۳۹۹: ۲۸۵).

شورش شهری

آشوب یا شورش اجتماعی نوعی خشونت سیاسی است که فقدان سازمان‌یافتگی آن را از سایر کنش‌های جمعی همچون توطئه، کودتا و انقلاب متمایز می‌کند. شورش نوعی خشونت نسبتاً خودجوش است که با مشارکت مردمی قابل ملاحظه همراه است (مدنی، ۱۳۹۹: ۴۳). شورش‌های شهری از جمله عوامل ناامنی در فضای شهری هستند که معمولاً به عنوان جنبش‌های اجتماعی در نظر گرفته می‌شوند (صفوی و گل کرمی، ۱۳۹۶: ۲۹۶). شورش به معنای به هیجان آمدن، آشفتن و پریشان کردن است و در اصطلاح اقدام همراه با خشونت دسته‌ای از افراد که در مقابله با نظام حاکم در هر مجموعه‌ای اتفاق می‌افتد و همواره بی‌نظمی و ناامنی با خود به همراه دارد. عمل مقابل شورش، سرکوب است. گاه عبارت‌هایی نظیر اغتشاش، عصیان یا انقلاب نیز اطلاق می‌گردد (تقوی رضائی، ۱۳۹۹: ۲۴). البته برخی اندیشمندان حوزه شورش‌های شهری از جمله کلارک مک‌فیل به این نتیجه رسیده‌اند که شورش لزوماً مترادف با خشونت‌طلبی نیست. آن‌ها اذعان می‌کنند که هر فردی در منطقه شورش دست به خشونت نمی‌زند؛ کسانی که دست به خشونت زدند (خرابکاری، غارت، آتش زدن یا حمله) به طور مداوم یا منحصراً این کار را انجام نمی‌دهند؛ و همچنین شورش‌ها پوشش یکنواختی از خشونت مستمر و فراگیر متقابل نیستند (Simiti, 2012: 141). اما به‌طور کلی مجموعه خاصی از شرایط همچون خشم عمومی، اگر در یک مکان وجود داشته باشد، باعث خشونت می‌شود (Adams, 1972: 32).

حال سؤال‌هایی که پیش می‌آید این است که «آیا شورش اساساً یک عمل سیاسی است؟» و یا «آیا زمینه اجتماعی یک شورش می‌تواند تعیین کند که ماهیت سیاسی دارد یا خیر؟» (Vradis, 2011: 90) بدون شک نمی‌توان پاسخ دقیقی به این سؤالات داد. شورش به معنای یک اقدام جمعی موقت است که در یک بافت شهری رخ می‌دهد و عمدتاً متضمن آسیب به اموال و درگیری‌های خشونت‌آمیز بین گروه‌های مختلف است. بازیگران شورش‌ها، اغلب آشوبگران و پلیس هستند (Thörn et al, 2016: 9). شورش‌ها اغلب از یک حادثه بدون پیشینه یا با پیشینه و یا از یک تجمع کوچک چند نفره و حتی در یک گوشه دورافتاده شهر آغاز می‌شوند؛ اما با سرعتی باورنکردنی تغییر ماهیت داده، به یک بلوای صدها یا هزاران نفری که خود را در مرکز یا مراکز اصلی شهر متمرکز کرده، تبدیل می‌شوند. البته اینکه چرا انسان‌ها شورش می‌کنند، علل متعدد و متغیری دارد که در هر جامعه‌ای به تبع ویژگی‌های فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و دینی آن فرق می‌کند (صدیق سروستانی، ۱۳۷۹: ۱۲). برخی شورش‌ها از درون یک جریان اعتراضی شکل می‌گیرند. قوانین کشورهای مردم‌سالار اساساً راهپیمایی و تجمعات را آزاد اعلام کرده‌اند، اما بدیهی است که وظیفه دولت‌ها پیش از دادن این آزادی، تأمین امنیت و نظم عمومی کشور است؛ زیرا گاهی این تجمعات تبدیل به شورش یا اغتشاش می‌شود (عروتی موفق و فتحی، ۱۴۰۰: ۴۱).

مبانی نظری

نظریه پخش در سال ۱۹۵۳ میلادی از سوی تورستن هاگراستراند جغرافیدان سوئدی، ابداع و عرضه شد (برزگر، ۱۳۸۲: ۴۰). هاگراستراند با ارائه تئوری پخش به یک نوع آینده‌نگری در پخش نوآوری‌ها و پدیده‌ها در جهان جغرافیایی می‌پردازد، امری که اساس جغرافیای کاربردی را تشکیل می‌دهد (شکویی، ۱۳۸۷: ۱۲۰). پخش فضایی عبارت است از گسترش یک پدیده از کانون یا

کانون‌های اصلی در بین مردمی که آماده پذیرش آن پدیده می‌باشند. این گسترش در طول زمان صورت می‌گیرد. پخش فضایی، گسترش پدیده‌ای را در سراسر فضا و زمان، از خاستگاه اصلی فراهم می‌سازد. فرآیند پخش ممکن است بلافاصله بعد از ظهور پدیده صورت بگیرد و یا در جریان قرن‌ها عملی گردد (شکویی، ۱۳۹۲: ۳۰۱).

هاگراستراند شش عامل اصلی را در تحلیل فرآیند فضایی در رابطه با نظریه پخش به شرح زیر مؤثر می‌داند: (۱) اولین عامل حوزه یا محیطی است که در آن فرآیند پخش ظاهر می‌شود؛ (۲) عامل دوم، زمان است که ممکن است به صورت مداوم درآید و یا دوره‌های جدا از هم داشته باشد؛ (۳) سومین عامل در فرآیند پخش، موضوع پخش است؛ (۴) مبدأ پخش، مکان‌های مختلف جغرافیایی است که تحت شرایطی، خاستگاه پدیده‌ها و نوآوری‌ها می‌باشد؛ (۵) مقصد پخش، مکان‌هایی است که موضوع پخش با جریان مداوم به این مکان‌ها می‌رسد؛ (۶) مسیر حرکت پدیده‌ها، تحت شرایطی، موضوع پخش در مسیرهای ویژه‌ای جریان می‌یابد تا به مقصد برسد (شکویی، ۱۳۹۲: ۳۰۶). البته در این میان هاگراستراند به عوامل کاهش‌دهنده پخش مانند (۱) مسافت طولانی، (۲) گذر زمان، (۳) سدها و موانع تراوش (مانند جریان رقیب) نیز توجه کرده است (برزگر، ۱۳۸۲: ۴۸). با توجه به یافته‌های نظریه پخش فضایی هاگراستراند و همچنین مفهوم پخش ویروسی ارائه شده توسط مانوئل کاستلز، پنج نوع پخش فضایی را می‌توان مورد بحث قرار داد:

۱. **پخش جابجایی:** این پخش زمانی رخ می‌دهد که افراد یا گروه‌های دارای یک ایده مخصوص، به طور فیزیکی از مکانی به مکان دیگر حرکت کنند و به این طریق پدیده‌ها در سرزمین جدید گسترش می‌یابند. مذاهب با اعزام مبلغان مذهبی با پخش جابجایی اشاعه یافته‌اند.

۲. **پخش سلسله‌مراتبی:** در این نوع پخش، پدیده‌ها و نوآوری‌ها در قالب سلسله‌مراتب و از طریق توالی منظم دسته‌ها و طبقات، منتقل می‌شود و گسترش می‌یابد. مانند ایده‌هایی که از یک فرد مهم به فرد دیگر، یا از یک مرکز مهم به مرکزی دیگر گسترش می‌یابد.

۳. **پخش مجاورتی:** این پخش در مقابل پخش سلسله‌مراتبی است. در این نوع پخش، گسترش عمومی ایده‌ها بدون در نظر گرفتن سلسله‌مراتب صورت می‌گیرد؛ مانند بیماری‌های مسری. این فرآیند به شدت تحت تأثیر فاصله قرار دارد. بنابراین افراد و نواحی نزدیک، نسبت به افراد و نواحی دور دست، احتمال تماس بیشتری دارند (برزگر، ۱۳۸۲: ۴۵).

۴. **پخش ناحیه‌ای:** پخش ناحیه‌ای مرحله‌ای است که در آن پدیده‌ها از ناحیه‌ای به ناحیه دیگر می‌رسد و بین جمعیت ناحیه جدید گسترش می‌یابد. گاهی شدت نوآوری‌ها و پدیده‌ها در ناحیه جدید بیش از خاستگاه اصلی پدیده‌ها و نوآوری‌هاست (شکویی، ۱۳۹۲: ۳۰۳).

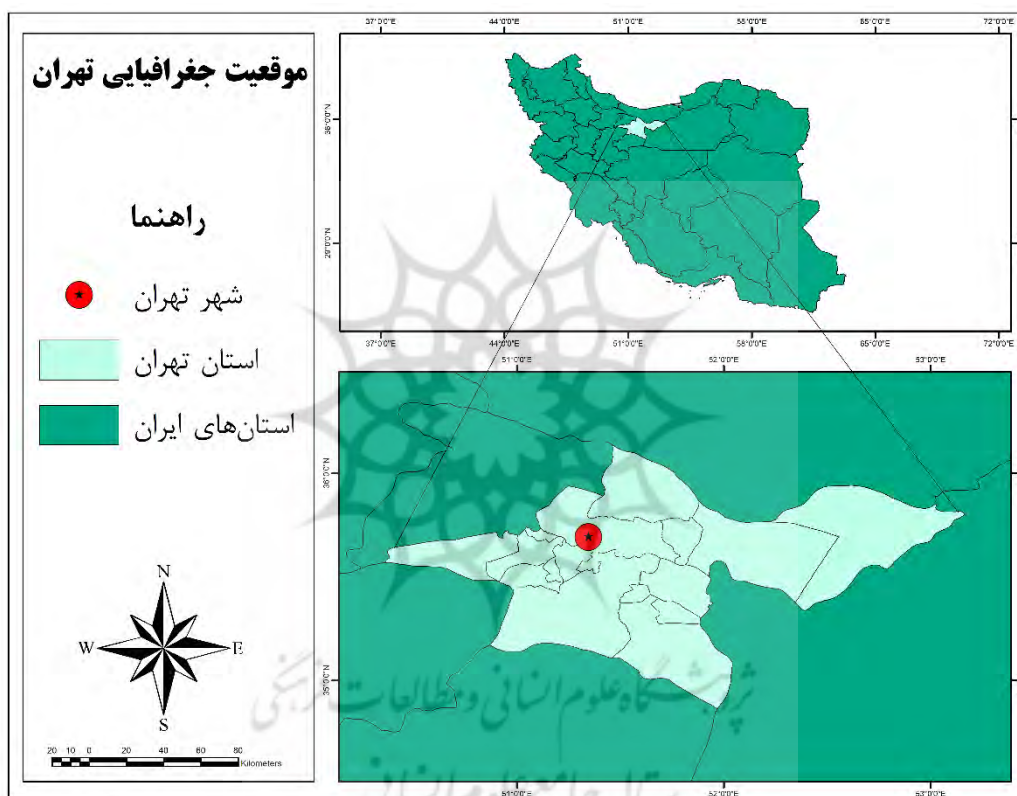
۵. **پخش ویروسی:** علاوه بر این موارد، می‌توان به پخش دیگری تحت عنوان «پخش ویروسی» نیز اشاره کرد که مانوئل کاستلز در تحلیل جنبش‌های اجتماعی در عصر اینترنت آن را مطرح کرده است (کاستلز، ۱۴۰۱: ۱۸۹). پخش ویروسی هرچند مانند پخش مجاورتی (سرایتی) است، اما این نوع پخش، با سرعتی بسیار بالا رخ می‌دهد و باعث انتشار گسترده یک پدیده در مدت‌زمانی بسیار کوتاه می‌شود. جریان اطلاعات و پیامدهای جغرافیایی ناشی از آن در فضای شبکه‌ای و سایبری را می‌توان مثالی از پخش ویروسی دانست. به بیان دیگر، در پخش مجاورتی، پدیده‌ها با توجه به نزدیکی یا دوری‌شان به سایر افراد و نواحی انتشار می‌یافتند اما در پخش ویروسی ناشی از جریان اطلاعات و ارتباطات، پدیده‌ها تحت تأثیر مبدأ پخش قرار ندارند، بلکه تحت تأثیر فضای شبکه‌ای گسترش می‌یابند.

محیط‌شناسی

یکی از عوامل مؤثر بر امنیتی‌شدن انواع بحران‌های اجتماعی و سیاسی، منطقه و بافت جغرافیایی است که بحران در آن شکل گرفته و ظاهر می‌شود. جنبه جغرافیایی یا فضایی یک بحران عبارت از منطقه‌ای است که بحران در آن روی می‌دهد. تحقیقات نشان می‌دهند، بحران‌ها با شاخص جغرافیایی پیوند انکارناپذیر دارند و در ارزیابی شدت، دوام و دامنه بحران‌ها نقش بسزایی ایفا می‌کنند (علی‌اصغری، ۱۴۰۰: ۱۴۰).

استان تهران (شکل ۱)، با وسعت ۱۳۸۴۱ کیلومترمربع بین ۳۴ درجه و ۵۳ دقیقه تا ۳۶ درجه و ۷ دقیقه عرض شمالی و ۵۰ درجه و ۲۰ دقیقه تا ۵۳ درجه و ۹ دقیقه طول شرقی واقع شده است (سالنامه آماری استان تهران، ۱۴۰۰: ۴۷). طبق آخرین تقسیمات تا سال ۱۴۰۰، استان تهران ۷۳ دهستان و ۳۵ بخش در ۱۶ شهرستان را در درون خود جای داده است که ۴۹ شهر در آن وجود دارد و شهر تهران در درون شهرستان تهران، نه تنها مهم ترین شهر این شهرستان و استان، بلکه مهم ترین شهر کشور به دلیل مرکزیت سیاسی - اداری و تمرکز فعالیت های اقتصادی و تجاری به شمار می رود.

ظرفیت اعتراض با ماهیت سیاسی در تهران نسبت به سایر نقاط کشور بسیار بالا است، اگرچه باید بین اعتراض سیاسی، در سطح بالقوه و آنچه در سطح رفتار صورت می گیرد، تفکیک قائل شد (پناهی و گودرزی، ۱۳۹۲: ۲۴). شهر تهران به عنوان پایتخت کشور، همواره در وقایع و رویدادهای سیاسی کشور پیشگام بوده و به همین دلیل، بستر اصلی فعالیت های سیاسی به شمار می رود که یکی از مهم ترین این فعالیت های سیاسی را می توان جنبش های اجتماعی و شورش های شهری به شمار آورد.

شکل ۱: موقعیت جغرافیایی شهر تهران (ترسیم: نگارندگان، ۱۴۰۳)

بحث و یافته های تحقیق

یکی از عواملی که موجب می گردد امنیت اجتماعی دچار خدشه شود، ناآرامی های اجتماعی - سیاسی و به طور مشخص، شورش های شهری می باشد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، در تهران ناآرامی های متعددی روی داد که از بین آن ها، شورش های سال ۱۳۸۸، دی ماه ۱۳۹۶، آبان ماه ۱۳۹۸ و ۱۴۰۱ از فراگیری و گستردگی بیشتری برخوردار بودند که در ادامه به الگوهای پخش فضایی آن ها پرداخته شده است.

ناآرامی های سال ۱۳۸۸

در پی انتخابات ریاست جمهوری و در اعتراض به نتایج انتخابات دوره دهم، از ۲۳ خردادماه سال ۱۳۸۸ تا ۶ دی‌ماه همان سال به‌صورت منقطع ناآرامی‌هایی در قالب راهپیمایی، تجمع، آشوب و شورش در پایتخت کشور نمود یافت که در جدول شماره ۱ روزشمار آن قابل مشاهده است.

جدول ۱: روزشمار ناآرامی‌های سال ۱۳۸۸

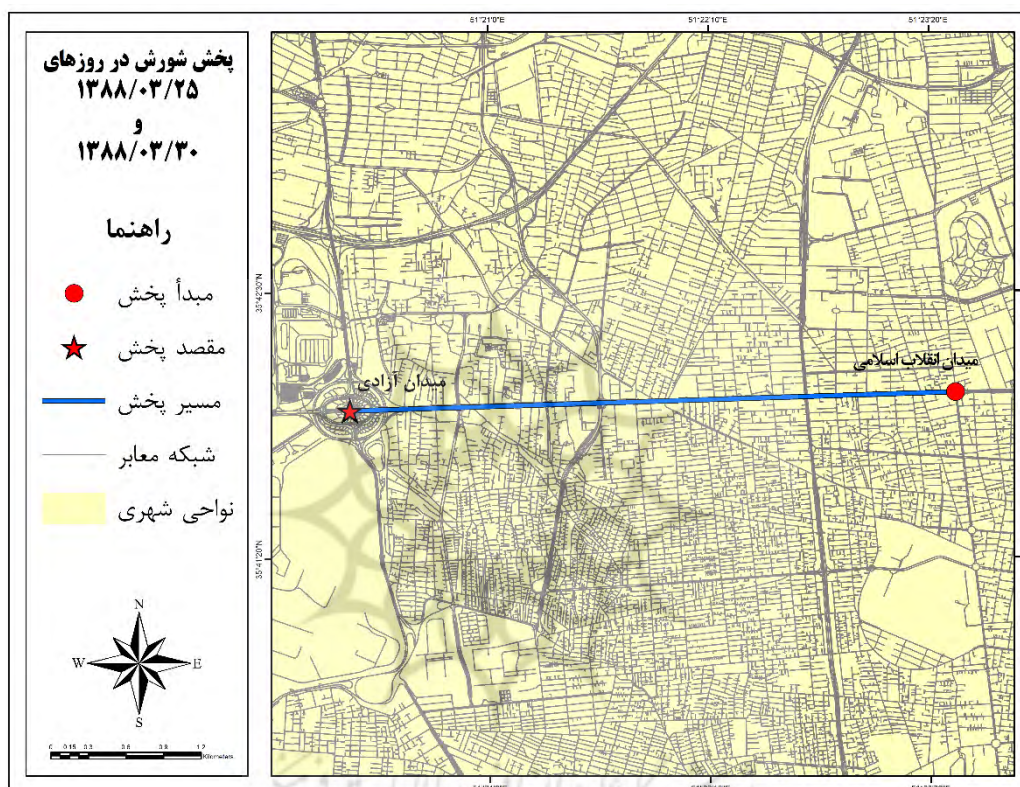
ردیف	روزهای ناآرام	مکان‌های شورش
۱	۲۳ خرداد ۱۳۸۸	خیابان ۱۶ آذر، میدان انقلاب اسلامی، خیابان فاطمی، میدان ولیعصر، خیابان مطهری، خیابان زرتشت، میدان ونک، تخت طاووس، میرزای شیرازی، چهارراه جهان کودک
۲	۲۵ خرداد ۱۳۸۸	کوی دانشگاه تهران، خیابان کارگر شمالی، میدان انقلاب اسلامی به سمت میدان آزادی
۳	۲۶ خرداد ۱۳۸۸	مقابل مرکز صداوسیما جمهوری اسلامی ایران، محله چنیز
۴	۲۸ خرداد ۱۳۸۸	میدان امام خمینی (توپخانه) به سمت میدان فردوسی و میدان انقلاب اسلامی
۵	۳۰ خرداد ۱۳۸۸	میدان انقلاب اسلامی به سمت میدان آزادی، مسجد لولاگر در خیابان آذربایجان، خیابان ستارخان، میدان جمهوری
۶	۳۱ خرداد	میدان انقلاب اسلامی، خیابان آزادی، خیابان اسکندری، خیابان فرصت شیرازی، صادقیه، خیابان کارگر شمالی، بلوار کشاورز، میدان ولیعصر، گیشا، ستارخان، پل حافظ، میدان توحید
۷	۳ تیر ۱۳۸۸	میدان بهارستان
۸	۷ تیر ۱۳۸۸	مسجد قبا واقع در خیابان شریعتی
۹	۱۸ تیر ۱۳۸۸	خیابان وصال شیرازی به سمت بلوار کشاورز، میدان انقلاب اسلامی، خیابان جمالزاده تا میدان ولیعصر
۱۰	۱۲ مرداد ۱۳۸۸	تقاطع خیابان بهشتی - ولیعصر
۱۱	۲۷ شهریور	خیابان حجاب به سمت میدان فلسطین، تقاطع مطهری - ولیعصر، میدان ونک، پل کریمخان
۱۲	۱۳ آبان ۱۳۸۸	خیابان‌های منتهی به خیابان طالقانی، میدان هفت تیر، تقاطع طالقانی - ولیعصر، خیابان مفتاح شمالی، خیابان شهیدبهشتی
۱۳	۱۶ آذر ۱۳۸۸	دانشگاه تهران، دانشگاه امیرکبیر، دانشگاه صنعتی شریف، دانشگاه علم و صنعت، دانشگاه پلیمر به سمت خیابان ولیعصر
۱۴	۶ دی ۱۳۸۸	خیابان آزادی، میدان ولیعصر، دانشگاه صنعتی شریف، وصال شیرازی، خیابان اسکندری به سوی تقاطع توحید، میدان فردوسی به سوی میدان انقلاب اسلامی، میدان امام حسین، پل چوبی، خیابان حافظ به سمت چهارراه کالج و چهارراه ولیعصر، تقاطع اسکندری - آزادی، تقاطع کریمخان - حافظ

ترسیم: (نگارندگان، ۱۴۰۳)؛ منبع داده‌ها: (ثابتی منفرد، ۱۳۸۹)

طبق گزارش‌های به دست آمده، نخستین زبانه‌های آتش اعتراضات و تجمعات در پی مخالفت با نتایج انتخابات سال ۱۳۸۸، در روز ۲۳ خرداد همان سال، یعنی یک روز پس از برگزاری انتخابات شعله‌ور شد. در ابتدا، گروه‌هایی از معترضین در خیابان ۱۶ آذر و سپس در میدان انقلاب اسلامی تجمع کردند و به سردادن شعارهایی در حمایت از نامزد منتخب خود پرداختند. در خیابان‌های فاطمی، زرتشت و مطهری نیز اخباری مبنی بر ناآرامی از سوی طرفداران میرحسین موسوی مخابره شد. تجمع‌هایی نیز در میدان ولیعصر، ونک، چهارراه جهان کودک و سرانجام در خیابان میرزای شیرازی صورت گرفت (ثابتی منفرد، ۱۳۸۹: ۳۹-۳۳). به‌طور کلی، شورش‌هایی که در این روز به وقوع پیوست، دارای الگوی پخش مجاورتی و سرایتی بوده و با دقت در نقاط ناآرام می‌توان چنین برداشت کرد که این نقاط از پراکندگی زیادی برخوردار است. هرچند که قانون اصلی بیشتر در میدان انقلاب اسلامی و خیابان‌های پیرامون آن متمرکز می‌باشد، ولیکن عدم یکپارچگی در سازماندهی تجمعات و نیز وجود جمعیت پراکنده و محدود، آشکار است. پس از ناآرامی‌های روز نخست، طی اعلامیه‌ای از سوی رهبران معترض، یک راهپیمایی از میدان انقلاب اسلامی به سمت میدان آزادی ترتیب داده شد. با دقت در مسیر راهپیمایی در روز ۲۵ خرداد می‌توان دریافت که الگوی پخش شورش در این روز، به‌صورت جابجایی بوده است (شکل ۲). چراکه طبق نظریه هاگراستراند، در پخش‌های جابجایی پدیده موردنظر از یک منطقه جغرافیایی به‌صورت فیزیکی به منطقه‌ای دیگر حرکت می‌کند و به تدریج سرچشمه اصلی پخش می‌خشکد (شکویی، ۱۳۹۲: ۳۰۴). در روز ۳۰ خرداد نیز مشابه چنین الگویی مجدداً تکرار شد ولی باید اشاره کرد که راهپیمایی با شدت بسیار کمتری نسبت به حرکت روز ۲۵ خرداد برگزار گردید.

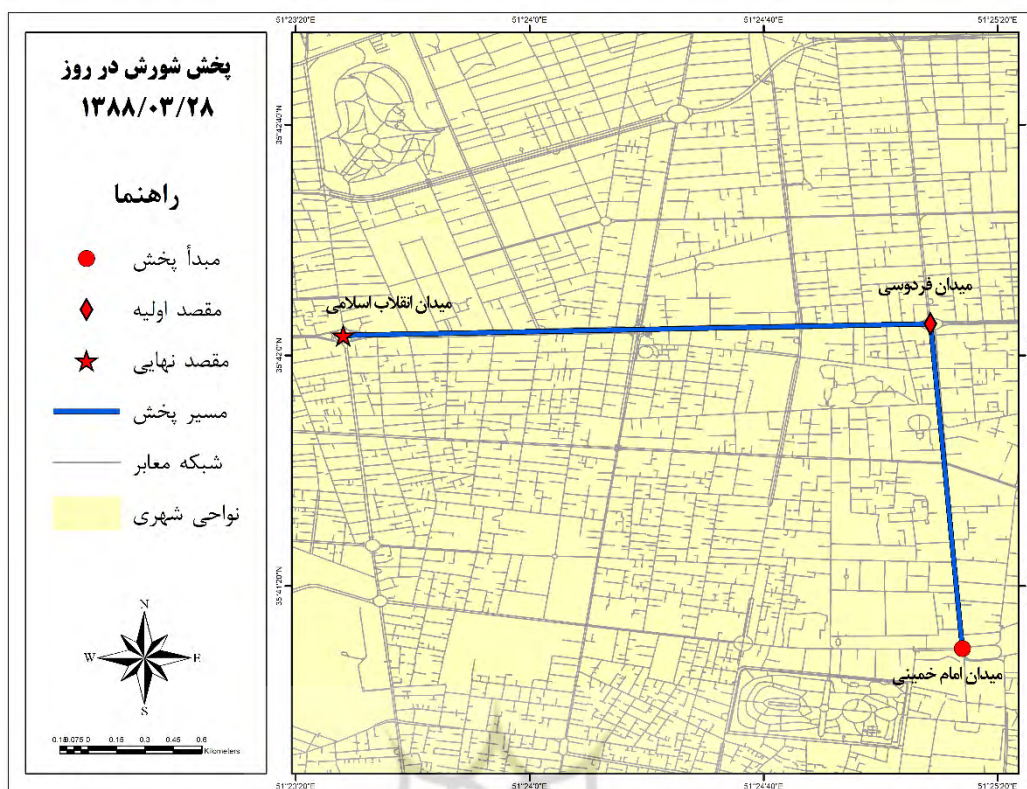
نکته مهم در ناآرامی‌های دو روز فوق‌الذکر و همچنین بسیاری از شورش‌ها و تجمعاتی که در شهر تهران رخ می‌دهد، اهمیت نقش میدان‌های مرکزی و نمادین شهر مانند میدان انقلاب اسلامی و میدان آزادی می‌باشد. لازم به توضیح است که مکان‌ها متناسب با تمرکز منابع، قدرت و حوزه نفوذشان وزن مکانی متفاوتی به نمایش می‌گذارند. متناسب با وزن مکان و مقیاس حوزه

نفوذ، جریان‌های سیاسی می‌کوشند با حضور در این دست مکان‌ها که از وزن و موقعیت راهبردی برخوردارند، به قدرت‌نمایی و سهم‌خواهی در ساختار قدرت بپردازند (کاویانی‌راد و عزیزی‌کاوه، ۱۳۹۰: ۱۶۵). لذا این مکان‌ها که عمدتاً مکان‌های مرکزی (میدان و خیابان‌های اصلی) شهرهای پایتختی می‌باشند، عرصه حضور معترضان می‌گردند. این مکان‌های نمادین (مرکزی) در شهرهای مهم به‌ویژه پایتخت‌ها، جولان‌گاهی برای معترضین می‌باشند و به عبارت دیگر این مکان‌ها با حضور معترضان سیاسی از لحاظ سیاسی باردار شده و هویتی سیاسی می‌یابند (حافظ‌نیا و فرجی، ۱۳۹۵: ۵). بنابراین، میدان‌هایی مانند میدان انقلاب اسلامی و میدان آزادی دارای بار معنایی و نمادین خاصی هستند و به‌عنوان مراکز قدرت سیاسی در فضای شهری شناخته می‌شوند. از این رو، اشغال این فضاها ضمن اعلام مخالفت و زیر سؤال بردن گفتمان مسلط، سبب افزایش انگیزه مخالفان حکومت می‌شود.

شکل ۲: پخش جابجایی شورش‌ها در ۱۳۸۸/۰۳/۲۵ و ۱۳۸۸/۰۳/۳۰ (ترسیم: نگارندگان، ۱۴۰۳)

در روز ۲۸ خرداد نیز به سیاق روزهای ۲۵ و ۳۰ خرداد، فراخوان راهپیمایی این بار از میدان امام خمینی به سمت میدان فردوسی و میدان انقلاب اسلامی از سوی رهبران معترض داده شد (ثابتی‌منفرد، ۱۳۸۹: ۷۲). تنها تفاوتی که در این راهپیمایی با راهپیمایی‌های ۲۵ و ۳۰ خرداد وجود داشت این بود که مقصد پخش به‌جای میدان آزادی، به دو میدان مهم دیگر یعنی فردوسی و انقلاب اسلامی منتهی می‌شد (شکل ۳). بنابراین، پخش عمده در این روز نیز، جابجایی بوده و معترضین ابتدا در یک نقطه مشخص گرد همایی کردند و سپس به سوی مراکز دیگر رهسپار شدند.

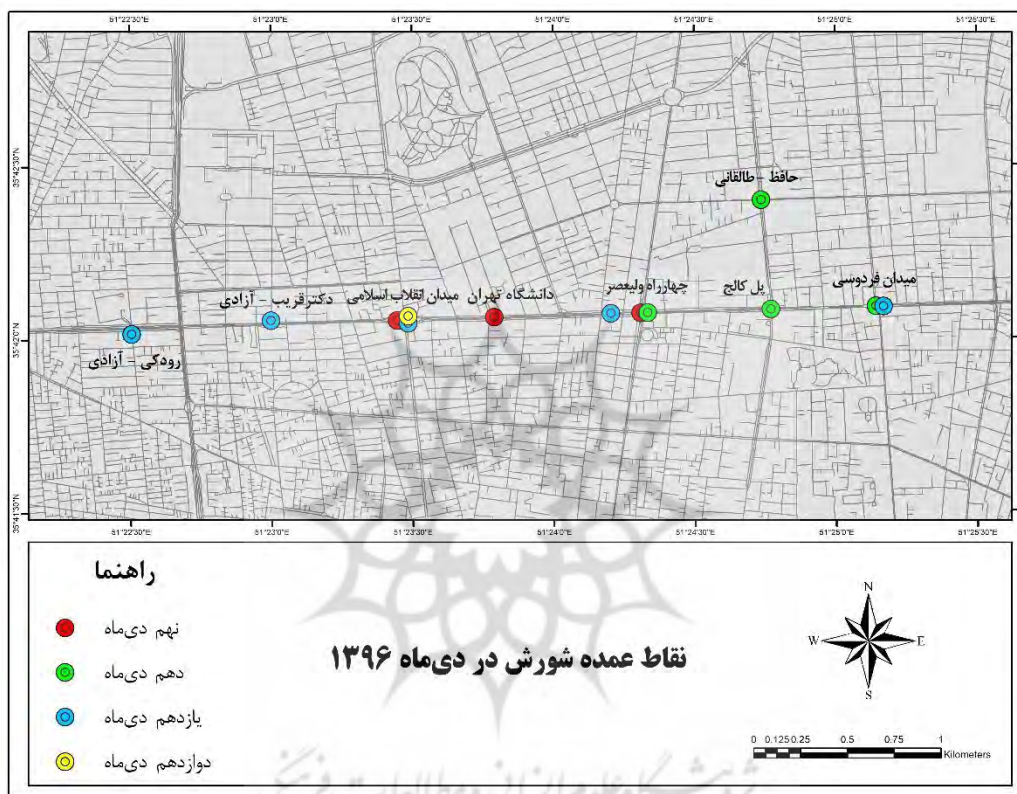
شکل ۳: پخش جابجایی شورش‌ها در ۱۳۸۸/۰۳/۲۸ (ترسیم: نگارندگان، ۱۴۰۳)

پس از راهپیمایی‌های مذکور، اعتراضات مهم بعدی مربوط به تجمع به مناسبت سالروز ۱۸ تیر ۱۳۷۸ بود و همچنین از دیگر مناسبت‌های سیاسی - اجتماعی مهم پیش رو برای آشوبگران، روز قدس بود که در روز ۲۷ شهریور ۱۳۸۸ برگزار شد. پس از آن در ۱۳ آبان و ۱۶ آذر گزارش‌هایی مبنی بر تجمعاتی محدود به دست آمد. شاید بتوان آخرین روز شورش‌ها را در این بازه زمانی، ۶ دی مصادف با عاشورای حسینی عنوان نمود که پس از آن با راهپیمایی مردمی روز ۹ دی ۱۳۸۸ زنجیره این شورش‌ها گسسته شد. طبق نظریه پخش فضایی هاگراستراند، عمده الگوهای پخش در آشوب‌ها و ناآرامی‌های سال ۱۳۸۸، پخش جابجایی بوده که در آن معترضان از یک مبدأ پخش حرکت خود را آغاز کرده و با طی کردن یک مسیر، خود را به مقصد پخش که پیش‌تر وعده کرده بودند، می‌رساندند. نکته مهم در این شورش‌ها، اهمیت میادین مرکزی شهر می‌باشد؛ به‌خصوص میدان انقلاب اسلامی و میدان آزادی که از نظر سیاسی و هویتی دارای اهمیت بسیاری هستند. مسیرهای عمده نیز به تبعیت از اهمیت این مکان‌های عمومی، خیابان‌های منتهی به میادین مرکز شهر بوده‌اند.

ناآرامی‌های دی‌ماه ۱۳۹۶

در دی‌ماه سال ۱۳۹۶، کشور شاهد اعتراضات مردمی در برخی از شهرها بود. در ۷ دی تجمعات اعتراضی با عنوان «نه به گرانی» در مشهد برگزار شد. این تجمع مربوط به سپرده‌گذاران برخی مؤسسات مالی و اعتباری و پدیده شاندیز در مشهد بود که با تحریک برخی عوامل به ناآرامی کشیده شد و در روزهای بعد به سایر شهرهای ایران نیز کشیده شد اما سرانجام در ۱۳ دی مردم در بسیاری از نقاط کشور برای محکوم کردن اغتشاشات، راهپیمایی و تظاهرات گسترده برگزار کردند و هرچند برخی تحرکات اندک تا ۱۷ دی ادامه داشت، این حرکت گسترده مردم عملاً پایانی بر این وقایع محسوب شد (غریبان روزبهانی، ۱۳۹۷: ۸۳). ویژگی‌های عمده ناآرامی‌های دی‌ماه ۱۳۹۶ عبارت بود از: (۱) نقش شبکه‌های اجتماعی و فضای دیجیتال در جریان ناآرامی‌ها، (۲) عدم وجود رهبری مشخص و واحد، (۳) دارای انگیزه‌های غالب اقتصادی و معیشتی، (۴) تلفیقی از اعتراضات مسالمت‌آمیز و رادیکال، (۵) ترکیب مشارکت‌کنندگان شورش‌ها عمدتاً از شهروندان عادی در شهرهای کوچک و بزرگ.

شهر تهران از نهم دی ماه عرصه آشوب شد و تا دوازدهم دی ماه ادامه داشت. هرچند که اعتراضات دی ۱۳۹۶ از هفتم دی آغاز شد و تا هفدهم به طول انجامید، اما مشاهده می‌شود که در تهران تنها چهار روز به طور عمده شورش‌ها پابرجا بود. طبق گزارش‌هایی که داده شده (منابع در قسمت وبسایت آمده است)، نقاط عمده شورش خیز به این ترتیب بوده است: در روز نهم دی ماه دانشگاه تهران، میدان انقلاب و چهارراه ولیعصر؛ در دهم دی تقاطع حافظ - طالقانی، چهارراه ولیعصر، میدان فردوسی، پل کالج؛ در یازدهم دی میدان فردوسی، میدان انقلاب اسلامی، خیابان انقلاب اسلامی نرسیده به چهارراه ولیعصر، تقاطع قریب - آزادی، تقاطع نواب - رودکی؛ و سرنجام در دوازدهم دی میدان انقلاب اسلامی (شکل ۴). با توجه به نزدیکی جغرافیایی و فواصل این مناطق چنین استنباط می‌شود که الگوی پخش در این شورش‌ها مجاورتی بوده است.

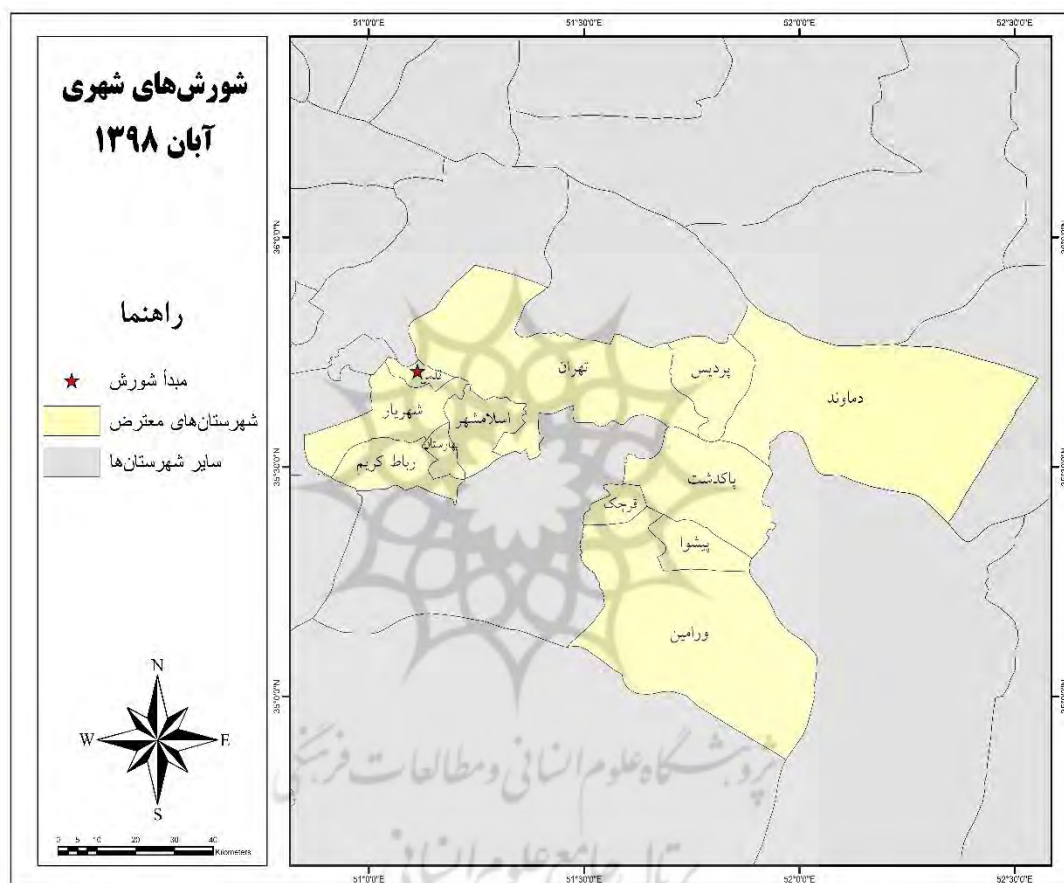

شکل ۴: پخش مجاورتی نقاط عمده شورش در دی ماه ۱۳۹۶ (ترسیم: نگارنگان، ۱۴۰۳)

اعتراضات و آشوب‌های دی ماه ۱۳۹۶ به دلیل منشأ آن که شبکه‌های اینترنتی بود، سرایتی بودند؛ به این معنا که به سرعت گسترش یافتند. تصاویر و اخبار بسیج‌کننده به سرعت در فضای مجازی بارگذاری می‌شدند و آشوبگران با تلفن همراهشان رویدادها را ضبط می‌کردند و ویدئوهای خود را اغلب به صورت جریان زنده از طریق تلگرام، یوتیوب و فیسبوک با مردم سراسر کشور و جهان به اشتراک می‌گذاشتند. نکته دیگر اینکه در اعتراضات دی ماه ۱۳۹۶ همه چیز از جمله افزایش قیمت‌ها، بیکاری، آلودگی هوا، ترافیک، حجاب و... به سرعت رنگ سیاسی به خود گرفت و به گونه‌ای به نظام سیاسی متصل گردید و به همین دلیل حالت ضدنظام به خود گرفت (حسین‌پور، ۱۴۰۰: ۱۳۶). برخی ویژگی‌های رفتاری معترضان دی ماه ۱۳۹۶ - که تنها به این اعتراض‌ها مربوط نیست و در اعتراض‌های گذشته نیز وجود داشته و در اعتراض‌های بعدی نیز بیشتر نمایان شده است - عبارتند از: میل به تخریب و غارت؛ رقص، سوت، کف و فحاشی؛ ارتباط از طریق فضای مجازی؛ سبقه اعتراضی (نوروزپور، ۱۳۹۸: ۱۹۸).

ناآرامی‌های آبان ماه ۱۳۹۸

در پی گرانی بنزین در ۲۴ آبان ۱۳۹۸، در سراسر کشور و ابتدا در خوزستان تحرکاتی آشوب‌زا شعله‌ور شد و تا ۱ آذر همان سال ادامه پیدا کرد. در تهران، مناطق و شهرستان‌های حاشیه‌ای پا به عرصه مبارزه نهادند و برای نخستین بار، الگوی پخش شورش‌های شهری در تهران، از نواحی حاشیه‌ای آغاز شد و بیشتر در حومه‌ها پدیده ناآرامی و شورش مشاهده گردید. اولین شهرستانی که محل آشوب شد نیز شهرستان قدس (قلعه حسن‌خان) بود (شکل ۵). ویژگی‌های عمده ناآرامی‌های آبان‌ماه ۱۳۹۸ عبارت بود از: (۱) ورود تهیدستان شهری به عرصه مبارزات، (۲) استفاده از فضای دیجیتال جهت برقراری ارتباط و آگاهی از رویدادها، (۳) عدم وجود رهبری مشخص و واحد، (۴) دارای انگیزه‌های غالب اقتصادی و معیشتی، (۵) اتخاذ تاکتیک‌های مبارزاتی مرتبط با موضوع شورش‌ها (مانند بستن جاده‌ها و خیابان‌ها در اعتراض به گرانی قیمت بنزین)، (۶) نقش تأثیرگذار شهرهای حاشیه‌ای و مناطق پیرامونی در جریان اعتراضات.

از آنجا که در شورش‌های آبان ۱۳۹۸ مناطق حاشیه‌ای و حومه‌ها بیشترین فعالیت را داشتند، بایستی از نظر مفهومی بیشتر به این نواحی پرداخته شود. از لحاظ جغرافیایی، حومه یک مکان فیزیکی است. در منظر جامعه‌شناختی، حومه جایگاه طبقه کارگر و شبه کارگر و خصوصاً مهاجران است (ربانی، ۱۳۹۷: ۱۴۹). از سوی دیگر، حاشیه‌نشینی نیز به نوعی شیوه زندگی اطلاق می‌شود که با سه شیوه رایج زندگی شهری، روستایی و ایلاتی متفاوت است و با ویژگی‌های اجتماعی و اقتصادی مختص خود، بافت زندگی معینی را به وجود آورده است. به‌طور خلاصه می‌توان بیان کرد که حاشیه‌نشین به کسی گفته می‌شود که در شهر سکونت دارد ولی به علل گوناگون نتوانسته جذب نظام اقتصادی شهر شود و از خدمات شهری استفاده کند (مدنی، ۱۳۹۹: ۷۲). در بسیاری از نقاط کشور، آشوب‌ها و ناآرامی‌ها در نواحی حاشیه‌ای و پیرامونی شهرها به وقوع پیوست که نمونه بارز آن در تهران بود. با توجه به منابع موجود می‌توان چنین نتیجه گرفت که بیشترین حجم از ناآرامی‌های تهران مربوط به نواحی پیرامونی آن بوده است (جدول ۲).

جدول ۲: نواحی پیرامونی شهر تهران در جریان اعتراضات

استان	شهرهای دارای مناطق حاشیه‌نشین	شهرهای محل وقوع اعتراضات آبان	توضیح
تهران	اندیشه، پرند، آبیک، رباط کریم، رودهن، بومهن، اسلامشهر، شهر قدس، ورامین، ملارد، شهریار، بهارستان، بخش‌هایی از تهران بزرگ	تهران بزرگ، شهرک اندیشه، بومهن، پرند، رباط کریم، شهریار، تهرانسر، قرچک، پاکدشت، پیشوا، ورامین، اسلامشهر، دماوند، ملارد، سلطان آباد، قدس و بهارستان	در تهران اکثر مناطقی که در اعتراضات فعال بوده‌اند جزو مناطق حاشیه‌نشین به شمار می‌آیند

منبع: (مدنی، ۱۳۹۹)

به‌طور مشخص در شهر تهران، بیشترین ناآرامی‌ها در بزرگراه‌ها و اتوبان‌ها و نیز مناطق حاشیه‌ای انجام می‌گرفت که می‌توان آن را ناشی از ماهیت اصلی این اعتراضات (اقتصادی - معیشتی) دانست. در ۲۵ آبان ۱۳۹۸ ابتدا اعتراضاتی در اتوبان امام علی انجام گرفت و سپس نقاطی در تهرانپارس، اتوبان بابایی و همت بحران‌خیز شدند و در نهایت پل ستارخان عده‌ای تجمع کردند و شعارهایی علیه گرانی سردادن (همان، ۱۳۹۹: ۳۰). لذا به دلیل نوع پخش در این اعتراضات که اغلب نواحی حاشیه‌ای را در برمی‌گرفت و از آنجا که مردم ساکن در حومه‌ها را بیشتر درگیر کنش‌های اعتراضی نمود، الگوی پخش شورش‌های مقطع آبان ۱۳۹۸ به‌صورت ناحیه‌ای و به‌طور مشخص نواحی حاشیه‌ای و پیرامونی بوده است.

ناآرامی‌های سال ۱۴۰۱

پس از مرگ مهسا امینی در ۲۵ شهریور ۱۴۰۱ سلسله آشوب‌ها و ناآرامی‌هایی در سراسر کشور انجام گرفت که دامنه و بسامد آن در تهران بسیار شدیدتر از سایر مناطق کشور بود. از بین تمامی ناآرامی‌های کشور در سال ۱۴۰۱، در شهر تهران بیشتر در روزهای ۲۵ شهریور تا ۳ مهرماه شورش‌های قابل توجهی به‌طور ممتد و پیوسته شکل گرفت که بازتاب ملی و جهانی داشت (جدول ۳). ویژگی‌های عمده ناآرامی‌های سال ۱۴۰۱ عبارت بود از: (۱) اینترنت‌پایه بودن اعتراضات و نقش آن در پخش و ویروسی شورش‌ها، (۲) دارای ابعاد فرهنگی و اجتماعی، (۳) دارای گستردگی جغرافیایی در شهرهای کشور، (۴) تغییر تاکتیک‌های مبارزه در سطح شهر (مانند محله‌محور بودن و نقطه‌ای بودن شورش‌ها)، (۵) فعال شدن مناطق شمال شهر در عرصه اعتراضات.

جدول ۳: مهم‌ترین شورش‌های شهر تهران در روزهای نخستین ناآرامی‌های سال ۱۴۰۱

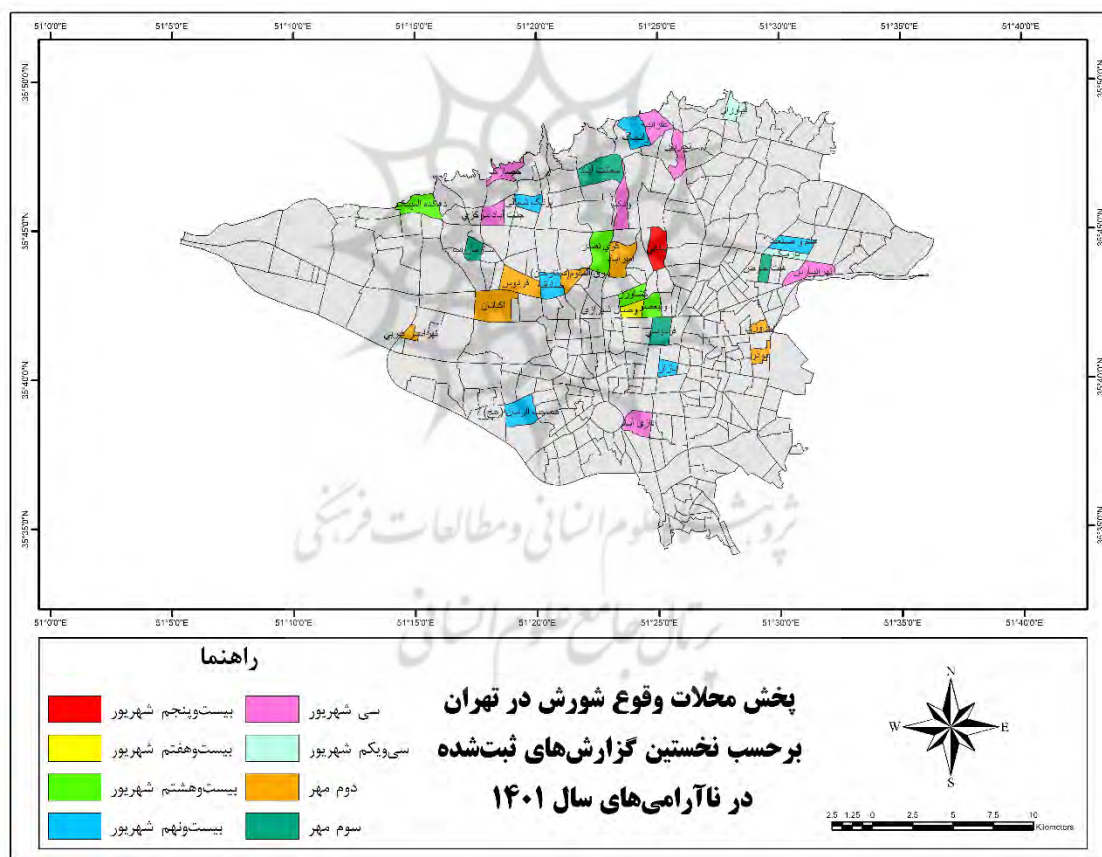
ردیف	روزهای ناآرام	مکان‌های شورش
۱	۲۵ شهریور ۱۴۰۱	مقابل بیمارستان کسری واقع در میدان آرژانتین در محدوده محله ساعی
۲	۲۷ شهریور ۱۴۰۱	دانشگاه تهران در خیابان انقلاب اسلامی
۳	۲۸ شهریور ۱۴۰۱	تقاطع خیابان وصال، محدوده بلوار کشاورز، خیابان حجاب و همچنین تجمع برخی دانشجویان در دانشگاه‌های تهران، شهیدبهشتی، تربیت‌مدرس، علامه طباطبائی، امیرکبیر و دانشگاه هنر
۴	۲۹ شهریور ۱۴۰۱	خیابان ولیعصر تا چهارراه تئاترشهر، تقاطع جمالزاده - بلوار کشاورز، محدوده بلوار کشاورز، خیابان حجاب، ولنجک، صادقیه، بازار تهران، خیابان الغدیر و همچنین تجمع در دانشگاه‌های شهیدبهشتی، علم‌و‌صنعت و دانشگاه تهران
۵	۳۰ شهریور ۱۴۰۱	میدان ولیعصر، تهرانپارس، زعفرانیه، چهارراه تئاترشهر، میدان فردوسی
۶	۳۱ شهریور ۱۴۰۱	خیابان حجاب، بلوار کشاورز، نازی‌آباد، نظام‌آباد، تهرانپارس، خیابان ولیعصر، نیاوران، تجریش، صادقیه، نارمک، آریاشهر
۷	۲ مهر ۱۴۰۱	بلوار کشاورز، خیابان ولیعصر، میدان انقلاب اسلامی، ستارخان، پیروزی، نیاوران، محله نارمک، صادقیه، اکباتان، تجریش، چهارراه پارک‌وی، آریاشهر
۸	۳ مهر ۱۴۰۱	ستارخان، آریاشهر، هفت‌حوض، شهرک اکباتان، سعادت‌آباد، پونک، محله نارمک، پردیس، صادقیه

(مأخذ: تایم لاین نخستین شورش‌های شهر تهران در سال ۱۴۰۱؛ منابع کامل این وقایع در بخش وبسایت آمده است)

اعتراضات ۱۴۰۱ از جمله خیزش‌های اینترنت‌پایه بوده که در قرن کنونی در کشورهای مختلف جهان شاهد آن بوده‌ایم. درحالی‌که این جنبش‌ها معمولاً در شبکه‌های اجتماعی اینترنتی آغاز می‌شوند، تنها با اشغال فضای شهری تبدیل به جنبش

می‌شوند، حال چه اشغال ایستای میدان‌های عمومی باشد یا استمرار راهپیمایی‌های خیابانی. فضای حرکت‌های این‌گونه شورش‌ها همیشه از تعامل بین فضای جریان‌ها در اینترنت و شبکه‌های ارتباطی بی‌سیم از یک سو و فضای مکان‌های اشغال‌شده و ساختمان‌های نمادین هدف‌گیری شده توسط کنش‌های جنبش از سوی دیگر ساخته می‌شود (کاستلز، ۱۴۰۱: ۱۸۷). به عبارتی دیگر و با بیانی ساده‌تر، اعتراض می‌تواند از طریق رسانه‌های اجتماعی سازماندهی شود، اما هیچ چیز تا وقتی نهایتاً به حضور در خیابان‌ها نینجامد، واقعیت پیدا نمی‌کند (اسنایدر، ۱۴۰۱: ۸۲). یعنی علیرغم اهمیت یافتن شبکه‌ها و فضای سایبری، همچنان حضور در خیابان‌ها و جنبه‌های عینی شورش، جایگاه پیشین خود را دارا می‌باشد.

با تعمق در نحوه پخش شورش‌ها در سطح شهر تهران، این نکته مبرهن خواهد شد که هیچ الگویی جز الگوی پخش ویروسی را نمی‌توان در این زمینه در نظر گرفت. به این صورت که محلات مختلف شهر تهران به صورت ویروسی و سرایتی با توجه به بستر شبکه‌های اجتماعی و فضای سایبری تحت تأثیر آشوب‌ها و موج رسانه‌ای ناشی از آن قرار گرفتند. از نکات دیگر، بایستی به نقش محلات اشاره کرد. پیش‌تر و در شورش‌های سال‌های گذشته (به‌ویژه در سال ۱۳۸۸) میدان‌ها از بیشترین امتیاز برای آشوبگران برخوردار بودند و در وهله بعدی خیابان‌های منتهی به این میادین اهمیت بیشتری داشتند؛ اما در سال ۱۴۰۱ به علل گوناگون، محله‌ها مورد توجه شورشیان قرار گرفتند و از این پس در روزهای ناآرام این سال، به‌عنوان بستری برای مبارزه در نظر گرفته شدند. شکل شماره ۶ محلات تهران در روزهای شورش برحسب اولین گزارش‌های ثبت‌شده از تجمعات را نشان می‌دهد.

شکل ۶: پخش و بررسی محله‌های وقوع شورش از ۲۵ شهریور تا ۳ مهرماه ۱۴۰۱ (ترسیم: نگارندگان، ۱۴۰۳)

در شورش‌های سالیان گذشته، مرکز شهر به‌ویژه در نزدیکی میدان انقلاب اسلامی، چهارراه ولیعصر و... کانون اصلی آشوب‌ها بود؛ اما در وقایع سال ۱۴۰۱، هرچند همچنان نواحی مرکز شهر اهمیت داشتند، اما نواحی شمالی شهر تهران از جمله تجریش، نیاوران و... برای نخستین‌بار پس از انقلاب اسلامی ایران در عرصه مبارزات و ناآرامی‌ها فعال شدند.

نتیجه گیری

شورش های شهری از جمله مهم ترین فعالیت های سیاسی - اجتماعی به شمار می رود که همواره موجب می شود تا نظام سیاسی به چالش کشیده شود و امنیت اجتماعی شهروندان با مشکلاتی مواجه گردد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی چندین شورش شهری در مقاطع زمانی گوناگون ایجاد شده که هر کدام ماهیت، ابعاد و زوایای گوناگونی نسبت به یکدیگر داشتند. طبق یافته های پژوهش حاضر این نتیجه حاصل شده است که شورش های شهری در تهران در هر مقطع، دارای الگوهای پخش متفاوتی بوده است. در سال ۱۳۸۸ پخش ناآرامی ها به صورت جابجایی بوده و عوامل متعددی همچون وجود رهبری در این شورش ها، نبود جریان های شبکه ای و اینترنتی پیشرفته (مانند سال های بعدی) و همچنین ماهیت سیاسی این جنبش در الگوی پخش جابجایی آن مؤثر بوده است. درواقع موضوع و ماهیت شورش ها و طبقه اجتماعی مشارکت کنندگان آن بر مکان گزینی تجمعات نقش مؤثری داشته است. در سال ۱۳۸۸ ناآرامی ها ماهیت سیاسی داشت، بنابراین مکان های تجمعات بیشتر در مرکز شهر و در نزدیکی میادین سیاسی و هویتی همچون میدان انقلاب اسلامی و میدان آزادی شکل می گرفت. در وقایع دی ماه ۱۳۹۶ الگوی شورش ها مجاورتی و سرایتی بوده، چنانکه بیشتر گزارش ها نشان می داد که نقاط آشوب در نزدیکی یکدیگر و در فواصل کوتاه قرار داشتند. در وقایع آبان ۱۳۹۸ پخش به صورت ناحیه ای بوده است؛ به این معنی که مناطق حاشیه ای، حومه ها و پیرامون شهر تهران، نقش آفرینی بیشتری در روند شورش های شهری داشتند و ماهیت اقتصادی و معیشتی این ناآرامی ها سبب شده بود که نواحی پیرامونی از اهمیت بیشتری برخوردار شوند. در ناآرامی های سال ۱۴۰۱ نیز پخش شورش ها ویروسی بوده و به واسطه گسترده تر شدن فضای سایبری و نقش شبکه ها در میان مردم و به خصوص افراد آشوب طلب، محلات مختلف تهران به صورت نقطه ای و پراکنده شاهد شورش های متعددی بوده است (جدول ۴). درواقع مهم ترین عاملی که پس از ماهیت و موضوع شورش های شهری، در نوع پخش الگوهای انتشار تأثیرگذار بوده است، گسترده تر شدن جریان اطلاعات و شبکه های دیجیتالی و سایبری می باشد که بسیاری از شورش ها را تحت تأثیر خود قرار داده است.

جدول ۴: شورش های شهری در تهران با توجه به مؤلفه های نظریه پخش فضایی

سال	مؤلفه ها	۱۳۸۸	۱۳۹۶	۱۳۹۸	۱۴۰۱
حوزه جغرافیایی	شهر تهران به ویژه مناطق مرکزی	شهر تهران به ویژه مناطق مرکزی	مناطق حاشیه نشین شهرستان تهران	مناطق مختلف شهر به واسطه پخش ویروسی	
زمان	از ۲۳ خرداد تا ۶ دی ۱۳۸۸ (منقطع)	از ۹ تا ۱۲ دی ماه	از ۲۴ آبان تا ۱ آذر	به طور عمده و پیوسته در اواخر شهریورماه و مهرماه	
موضوع اولیه پخش	دستیابی به خواسته های سیاسی	اعتراض به گرانی و وضعیت معیشتی نامناسب	اعتراض به افزایش قیمت سوخت	اعتراض به مسئله حجاب و گشت ارشاد	
مبدأ پخش	نواحی مرکزی شهر	نواحی مرکزی شهر	نواحی پیرامونی تهران	نواحی مرکزی شهر	
مقصد پخش	عمدتاً فواصل دور نسبت به کانون اصلی	عمدتاً در نزدیکی کانون اصلی شورش ها	عمدتاً در نزدیکی کانون اصلی شورش ها	تجمعات محدود و نقطه ای در مناطق مختلف بدون مقصدی مشخص	
نوع پخش	عمدتاً جابجایی	عمدتاً مجاورتی	عمدتاً ناحیه ای	عمدتاً ویروسی	
مسیرهای عمده	خیابان های منتهی به میادین مرکز شهر	میادین و تقاطع خیابان ها	اتوبان ها، بزرگراه ها و محلات حاشیه ای شهر	نقطه ای به واسطه اطلاع رسانی در فضای شبکه ای	
مخاطبان اصلی پدیده	هوادران نامزد انتخاباتی مشخص	معترضان به وضعیت اقتصادی کشور	معترضان به وضعیت اقتصادی و گرانی بنزین	عمدتاً جوانان و زنان معترض به سیاست ها و ساختارهای فرهنگی کشور	
موانع پدیده	نیروهای طرفدار جناح پیروز انتخابات، طرفداران دولت، نیروهای امنیتی و ضدشورش	نیروهای طرفدار حکومت و نیروهای امنیتی و ضدشورش	نیروهای طرفدار حکومت و نیروهای امنیتی و ضدشورش	افراد پایبند به شیوه زندگی ایرانی - اسلامی، نیروهای طرفدار حکومت و نیروهای امنیتی و ضدشورش	

منبع: (یافته های پژوهش)

منابع

۱. اسنایدر، تیموتی. (۱۴۰۱). *استبداد؛ بیست درس از قرن بیستم*، ترجمه پژمان طهرانیان، چاپ هفتم، تهران: نشر نو.
۲. برزگر، ابراهیم. (۱۳۸۲). نظریه پخش و بازتاب انقلاب اسلامی. *نشریه پژوهش حقوق و سیاست*، ۵ (۸)، ۷۴-۳۹.
۳. پناهی، محمدحسین و گودرزی، آیت‌اله. (۱۳۹۲). ناآرامی‌های اجتماعی؛ عوامل و فرآیند آن. *پژوهشنامه نظم و امنیت/انتظامی*، ۶ (۳)، ۳۰-۱.
۴. تقوی رمضانی، فاطمه. (۱۳۹۹). *بازنمایی/اعتراض‌های دی‌ماه ۱۳۹۶/ایران در رسانه بی‌بی‌سی فارسی*. *نشریه مدیریت رسانه*، ۴۷، ۳۴-۹.
۵. ثابتی منفرد، امیرحسین. (۱۳۸۹). *روزشمار هشت‌ماه نبرد مقدس*، چاپ اول، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۶. حافظ‌نیا، محمدرضا و فرجی، محمدرضا. (۱۳۹۵). بی‌هویتی مکانی و ناکامی جنبش‌های سیاسی مطالعه موردی: حرکت‌های اعتراضی مردم بحرین پس از تخریب میدان لؤلؤ. *فصلنامه ژئوپلیتیک*، ۱۲ (۲)، ۲۳-۱.
۷. حسین‌پور، روح‌اله و رشیدی، احمد. (۱۴۰۰). اعتراضات دی‌ماه ۹۶ از منظر تئوری جامعه شبکه‌ای. *فصلنامه علمی پژوهش‌های راهبردی سیاست*، ۱۰ (۳۹)، ۱۴۰-۱۰۹.
۸. ربانی، رسول. (۱۳۹۷). *جامعه‌شناسی شهری*، چاپ ششم، تهران / اصفهان: انتشارات سمت و مؤسسه انتشارات دانشگاه اصفهان.
۹. ربیعی، مهناز. (۱۴۰۱). مطالعه تأثیر فناوری اطلاعات و ارتباطات و توزیع درآمد بر ناآرامی‌های اجتماعی در ایران. *فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار)*، ۲۲ (۱)، ۲۰۴-۱۷۵.
۱۰. سالنامه آماری استان تهران. (۱۴۰۰). سرزمین و آب‌وهوا، مرکز آمار ایران.
۱۱. شکویی، حسین. (۱۳۸۷). *جغرافیای کاربردی و مکتب‌های جغرافیایی*، چاپ هفتم، مشهد: به‌نشر.
۱۲. شکویی، حسین. (۱۳۹۲). *اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا*، جلد اول، چاپ پانزدهم، تهران: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی گیتاشناسی.
۱۳. صدیق سروستانی، رحمت‌اله. (۱۳۷۹). *روش‌شناسی شورش‌های شهری*. *پژوهش‌های دانش/انتظامی*، ۵، ۲۳-۹.
۱۴. صفوی، سیدجیحی و گل‌کرمی، عابد. (۱۳۹۶). *درآمدی بر جغرافیای سیاسی شهر*، چاپ دوم، تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
۱۵. عروتنی موفق، محمدمهدی و فتحی، یونس. (۱۴۰۰). اعتراض مدنی، حدود و قلمرو آن از منظر قوانین جمهوری اسلامی ایران. *فصلنامه مطالعات فرهنگی پلیس*، ۸ (۲۹)، ۴۵-۳۷.
۱۶. عسگری، محمود. (۱۳۹۹). *رویکردی به ناآرامی‌های اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران از منظر مقام معظم رهبری*. *فصلنامه مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی*، ۱۰ (۴۰)، ۳۱۸-۲۷۹.
۱۷. علی‌اصغری، محمدآقبال. (۱۴۰۰). بررسی علل و ابعاد امنیتی شدن ناآرامی‌های اجتماعی. *فصلنامه مدیریت بحران و وضعیت‌های اضطراری*، ۱۳ (۳)، ۱۲۵-۱۵۳.
۱۸. غرسبان روزبهانی، مرتضی. (۱۳۹۷). *مروری بر وقایع و حوادث ۱۳۹۶ و تحلیلی بر اغتشاشات دی‌ماه*. *نشریه مبلغان*، ۲۲۶، ۸۶-۸۲.
۱۹. کاستلز، مانوئل. (۱۴۰۱). *شبکه‌های خشم و امید*، ترجمه مجتبی قلی‌پور، چاپ هشتم، تهران: نشر مرکز.
۲۰. کاویانی‌راد، مراد و عزیزی‌کاوه، علی. (۱۳۹۰). نقش هویت مکانی در بروز کنش سیاسی مطالعه موردی: میدان و خیابان انقلاب شهر تهران. *نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*، ۱۷ (۲۰)، ۱۶۷-۱۵۱.
۲۱. مدنی، سعید. (۱۳۹۹). *آتش خاموش؛ نگاهی به اعتراضات آبان ۹۸*، چاپ اول، تهران: مؤسسه رحمان.
۲۲. نوروزپور، مرتضی. (۱۳۹۸). تحلیل اعتراض‌های سیاسی دی‌ماه ۱۳۹۶. *پژوهشنامه علوم سیاسی*، ۱۴ (۴)، ۲۲۰-۱۸۵.

23. Adams, J. S. (1972). The Geography of Riots and Civil Disorders in the 1960s, *Economic Geography*, Vol. 48, No. 1, Contributions to an Understanding of Black America (Jan., 1972), pp. 24-42.

24. Simiti, M. (2012). The Volatility of Urban riots. «The Volatility of Urban Riots» Hank Johnston, Seraphim Seferiades (eds.) *Violent Protest, Contentious Politics, and the Neoliberal State*, Burlington, Surrey: Ashgate Publishers, 2012, pp. 133-145.

25. Thörn, H., Mayer, M., & Thörn, C. (2016). Re-Thinking Urban Social Movements, 'Riots' and Uprisings: An Introduction, pp 3-55.

26. Vradis, A. (2011). Writing Cities: Some Candid Questions on Researching and Writing About Urban Riots. Writing Cities Working Papers Volume 2, pp 88-94.

وبسایت‌ها

۱. ایرنا، «گزارش خبرنگاران ایرنا از آشوب سازماندهی شده ۱۶ مهر در تهران و برخی شهرها / آشوب با تیم‌های کوچک در نقاط متعدد شهر»، بازیابی شده در تاریخ ۱۶ مهر ۱۴۰۱.
۲. بی‌بی‌سی فارسی، «دامه ناآرامی‌ها در ایران؛ سخنان تلویزیونی حسن روحانی هم معترضان را آرام نکرد»، بازیابی شده در تاریخ ۱ ژانویه ۲۰۱۸ / ۱۱ دی ۱۳۹۶.
۳. بی‌بی‌سی فارسی، «از اعتراضات ایران چه می‌دانیم؟»، بازیابی شده در تاریخ ۳۰ دسامبر ۲۰۱۷ / ۹ دی ۱۳۹۶.
۴. بی‌بی‌سی فارسی، «تجمع‌های اعتراضی در شهرهای مختلف ایران در پنجمین شب اعتراضات»، بازیابی شده در تاریخ ۱ ژانویه ۲۰۱۸ / ۱۱ دی ۱۳۹۶.
۵. بی‌بی‌سی فارسی، «تظاهرات در روز هشتم؛ هر لحظه بر تعداد شهرهای معترض افزوده می‌شود»، بازیابی شده در تاریخ ۲۴ سپتامبر ۲۰۲۲ / ۲ مهر ۱۴۰۱.
۶. بی‌بی‌سی فارسی، «دست کم ۳۰۰ نفر در اعتراضات شنبه شب دستگیر شده‌اند»، بازیابی شده در تاریخ ۳۱ دسامبر ۲۰۱۷ / ۱۰ دی ۱۳۹۶.
۷. بی‌بی‌سی فارسی، «گسترش دامنه اعتراضات در سومین روز ناآرامی‌ها در ایران»، بازیابی شده در تاریخ ۳۱ دسامبر ۲۰۱۷ / ۱۰ دی ۱۳۹۶.
۸. خبرگزاری دانشجو، «خروش تهران علیه اغتشاش گران»، بازیابی شده در تاریخ ۳ مهر ۱۴۰۱.
۹. خبرگزاری فارس، «تجمع جمعی از دانشجویان دانشگاه‌های تهران به یاد مهسا امینی»، بازیابی شده در تاریخ ۲۸ شهریور ۱۴۰۱.
۱۰. خبرگزاری فارس، «تخریب اموال عمومی پایتخت توسط اغتشاش گران»، بازیابی شده در تاریخ ۹ دی ۱۳۹۶.
۱۱. خبرگزاری فارس، «تهران در آرامش است / حضور پر شمار نیروی انتظامی / عبور و مرور عادی و روان / دستگیری یکی از لیبرهای آشوبگر»، بازیابی شده در تاریخ ۱۱ دی ۱۳۹۶.
۱۲. خبرگزاری فارس، «تهران در آرامش کامل است»، بازیابی شده در تاریخ ۲ مهر ۱۴۰۱.
۱۳. خبرگزاری فارس، «راهپیمایی ۲۸ صفر نشان داد که اعتراضات باید با پرهیز از هرگونه اغتشاش بیان شود»، بازیابی شده در تاریخ ۵ مهر ۱۴۰۱.
۱۴. خبرگزاری فارس، «گزارش خبرنگار فارس از تجمع اعتراضی در خیابان حجاب تهران»، بازیابی شده در تاریخ ۲۸ شهریور ۱۴۰۱.
۱۵. خبرگزاری فارس، «گزارش فارس از تجمع اعتراضی در تهران»، بازیابی شده در تاریخ ۲۹ شهریور ۱۴۰۱.
۱۶. خبرگزاری فارس، «گزارشی از تجمع محدود خیابان ولیعصر»، بازیابی شده در تاریخ ۳۰ شهریور ۱۴۰۱.
۱۷. رادیو فردا، «واکنش‌ها به سرنوشت مهسا امینی؛ تجمع ده‌ها معترض در مقابل بیمارستان کسری»، بازیابی شده در تاریخ ۲۵ شهریور ۱۴۰۱.
۱۸. رجویوز، «استاندار تهران: تجمعات دیشب تهران کار مردم عادی نیست»، بازیابی شده در تاریخ ۲۹ شهریور ۱۴۰۱.
۱۹. صدای آمریکا، «آغاز دهمین روز اعتراضات در ایران همزمان با گسترش دامنه حمایت از معترضان در خارج از کشور»، بازیابی شده در تاریخ ۴ مهر ۱۴۰۱.
۲۰. یورونیوز، «اعتراضات شبانه در شهرهای ایران»، بازیابی شده در تاریخ ۳۰ دسامبر ۲۰۱۷ / ۹ دی ۱۳۹۶.
۲۱. یورونیوز، «ششمین روز اعتراضات به جان‌باختن مهسا امینی؛ سپاه معترضان را تهدید کرد، شمار کشته‌شدگان افزایش یافت»، بازیابی شده در تاریخ ۲۲ سپتامبر ۲۰۲۲ / ۳۱ شهریور ۱۴۰۱.